

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни Сучасні напрямки прикладної юридичної психології
вибіркових компонент освітньої програми другого (магістерського)
рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою № 8 Віктимність

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30. 08. 2022 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 26.08.2022 р. № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2022 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри соціології
та психології Протокол від 17.08. 2022 р. № 7

Розробник:

доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Александров Ю.В.

Рецензенти:

1. доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О.М.
2. доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції № 8

1. Поняття віктимності.
2. Види та рівні віктимності.

Література:

Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридична психологія : підручник. Харків : Право, 2019. 295 с.
3. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржевський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 432 с
4. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.

Допоміжна

1. В.Й. Бочелюк Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
2. . Кудерміна О. І. Психологія особи як суб'єкта правоохоронної діяльності : монографія. Чернівці: Наші книги, 2013. 415 с..
3. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями : навчальний посібник / заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. 3-є вид., доопр. та доп. Київ : КНТ, 2008. 152 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.
5. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2018. 591 с.

Текст лекції

1. Поняття віктимності.

Віктимність (від лат. *victim* — жертва) — схильність стати жертвою злочину.

Вчення про жертву злочину називається **віктимологією** (від лат. *victim* — жива істота, принесена в жертву богу, жертва; і грец. *λόγος* — слово, вчення). У віктимології виділяють індивідуальну, видову та групову віктимність.

Віктимність визначається як підвищена здатність людини через низку духовних і фізичних властивостей, а також соціальну роль чи статус ставати за певних обставин жертвою злочину.

Вивчаючи жертву в різних аспектах і її роль у генезисі злочину, кримінальна віктимологія виходить із того, що поведінка особи за своєю природою може бути не тільки злочинною, але й необачною, ризикованою, легковажною, розпущеною, інколи провокаційною, отже, небезпечною для самої себе, що, природно, збільшує її схильність до злочинних зазіхань. У цьому плані додаткового значення набувають характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведження третіх осіб тощо.

Звичайно, кожен громадянин може стати жертвою злочинної агресії. Однак це не означає, що кожен потерпілий віктимний і став жертвою саме через певні обставини. Залежно від особистісних якостей і поведінки конкретного індивіда ступінь його уразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим від середнього (мінімізована віктимність).

У багатьох випадках у виникненні мети та подальшому розвитку злочину, як свідчить практика, особисті якості й поведінка потерпілого не відігравали ніякої ролі, не впливали на генезис протиправного діяння. А оскільки властивості та якості особи жертви або її поведження нейтральні для зародження й розвитку злочину, то розглядати віктимність постраждалого немає підстав.

Таким чином, при визначенні віктимності конкретної людини має йтися про таку здатність ставати жертвою злочину, що безпосередньо пов'язана з будь-якими особливостями особи й поведінкою самого потерпілого або виниклими на цій основі специфічними взаєминами зі злочинцем. У даному випадку йдеться про роль жертви в механізмі злочинної поведінки.

Один з основоположників позитивістської, або інтеракціоністської, віктимології, Б. Мендельсон, у класичній роботі «Походження доктрини віктимології» дає визначення поняття «віктимність» як аналога поняття «злочинність»: якщо злочинність — це стан, факт або властивість бути злочинцем, то віктимність — це стан, факт або властивість бути жертвою.

Деякі автори вважають, що віктимність «перебуває в прямій залежності від стану злочинності: чим більше суспільство вражене злочинністю, тим вище шанс будь-якого індивіда стати жертвою злочину». При такому підході віктимність розглядається у зв'язку зі статистикою.

На думку інших авторів, віктимність — це «особлива властивість потерпілої від злочину особи (в аспекті кримінальної віктимології), що складається в її схильності стати, за певних обставин, жертвою злочину.

Сам підхід, що припускає можливість покладати часткову відповідальність за злочин на жертву, в західній науці був підданий гострій критиці в 1970-ті роки, в першу чергу з боку феміністських авторів. Вони назвали такий підхід звинуваченням жертви. Аналізуючи, насамперед, дослідження випадків зґвалтування та домашнього насильства, вони показали, що фактори поведінки жертви, які раніше описувалися як «провокуючі», насправді є такими не об'єктивно, а в сприйнятті злочинця. Таким чином, дослідник, що мислить в таких категоріях, як «провокуюча поведінка жертви» (або «віктимна поведінка»), тим самим виправдовує злочинця і, в разі гендерного насильства, відтворює ті ж патріархальні стереотипи, які є причиною досліджуваних ним злочинів.

У механізмі злочину існує взаємозв'язок злочинця і жертви (потерпілого), певна вибірковість з боку винного. Психологія конфлікту злочинець —

жертва може набувати різних форм. Причому жертва злочину до злочинної події відрізняється тією чи іншою поведінкою. Залежно від ролі потерпілого (жертви) у ході реалізації злочинного наміру розрізняють кілька видів типової поведінки з боку жертви злочину: **позитивна, нейтральна, провокуюча.**

Позитивна поведінка — це поведінка, спрямована на запобігання конфліктній ситуації, на припинення злочину і затримання злочинця (соціально позитивна поведінка).

Нейтральною називається поведінка, що не сприяє вчиненню злочину, але і не перешкоджає останній (байдужа поведінка).

Провокуюча поведінка — така поведінка з боку жертви злочину, що створює реальну можливість, сприяє реалізації злочинного наміру (характером, тривалістю й інтенсивністю). Провокуюча поведінка стає причиною вчинення злочинного акту або сприятливо впливає на формування злочинного наміру. Провокуючу поведінку іноді називають негативною.

Провокуюча поведінка жертви сприяє виникненню у злочинця негативних емоційних станів (агресивність, гнів, озлоблення тощо), що зумовлюють учинення вбивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та ін. Так, систематичні приниження й образи можуть викликати гнів, у результаті можуть бути заподіяні тілесні ушкодження кривднику. Провокуючою поведінкою є легковажні або аморальні дії потерпілої (розпусність відносин, демонстрація сексуальної приступності й ін.) при зґвалтуваннях.

2. Види та рівні віктимності

Важливе значення має відрізнєння видів віктимності:

- 1) **віктимогенна деформація** — сукупність соціально-психологічних особливостей особистості, пов'язаних із особливостями її соціалізації;
- 2) **професійна віктимність** (зумовлена виконанням деяких соціальних функцій; наприклад, інкасатор, таксист, міліціонер та ін.);
- 3) **вікова віктимність** (як біологічна властивість);

4) віктимність «патологія» (як наслідок патологічного стану особистості — тяжкий соматичний розлад, фізична недуга чи психічне захворювання).

Проблема визначення видів віктимності дуже складна. Адже жертвою злочину може стати будь-яка людина з моменту її народження і до смерті. Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює певні труднощі для віктимологічної класифікації, оскільки існує велика кількість ознак, які можуть бути покладені в її основу. Але при цьому необхідно дотримуватись однієї основної вимоги — віктимологічна класифікація має відображати генетичний зв'язок між поведінкою жертви, з одного боку, і діями злочинця до і під час вчинення злочину, з іншого. Цей зв'язок може прослідковуватись у різних аспектах: соціальному, біологічному, соціально-психологічному, моральному тощо.

Важливою віктимологічною категорією є вина потерпілого. Вина — це не тільки юридичне поняття, а й соціально-психологічна категорія, що має моральне значення. Адже завдання віктимології — розробити критерії вини потерпілого у співвідношенні з провиною особи, яка вчинила злочин, у межах їх спільної відповідальності перед суспільством, іншими громадянами та самим собою. Віктимологію цікавить також проблема правомірності опору злочинним посяганням, у тому числі самозахист, самодопомогу і самоконтроль. Характер протидії злочинцю показує, у якій мірі і яким способом потерпілий чинив йому опір.

Одна з традиційних віктимологічних класифікацій ґрунтується на критеріях, дуже близьких до щоденної практики (жертва умисних чи необережних злочинів, винна чи невинна, заздалегідь намічена чи ні, випадкова чи жертва-співучасник). Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки не розкривають дійсного розмаїття взаємодії потенційної жертви і злочинця.

Віктимна поведінка може бути необережною, ризикованою, провокуючою, об'єктивно небезпечною для самого потерпілого, унаслідок чого може сприяти створенню криміногенної ситуації, а в деяких випадках – вчиненню злочину⁵³. Разом з тим, це не фатальна властивість особи. Загалом ступінь віктимності будь-якої людини може бути зведено до нуля. Все залежить від того, чи людина вибирає найбільш оптимальний варіант поведінки, щоб не створювати віктимогенну ситуацію.

В.Я. Рибальська виділяє такі рівні віктимності:

сукупність соціально-психологічних властивостей особи, що пов'язана з особливостями її соціалізації;

“безособова” властивість, обумовлена виконанням деяких соціальних функцій – професійна віктимність;

“вікова” віктимність;

слідство патологічного стану особи⁵⁴.

Матеріали досліджень і дані кримінально-правової статистики свідчать, що значна кількість протиправних діянь обумовлені поведінкою самої жертви злочину, а саме:

- особливостями ситуаційного стану (сп'яніння), станом здоров'я (дефекти органів сприйняття), особливим психічним настроєм, пов'язаним з неадекватними діями у звичайній ситуації;

- недбалим ставленням до безпеки своєї особистості, честі, гідності і збереження майна;
- небажанням повідомити правоохоронним органам про злочинні дії, які вже мали місце стосовно нього;
- легковажним ставленням до правил, що покликані охороняти суспільний порядок і безпеку;
- участю в незаконній угоді;
- провокуючою поведінкою.

За своїм характером віктимна поведінка може бути:

конфліктною, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (є ініціатором бійки або вступає в бійку на боці однієї зі сторін). Особливими різновидами такої поведінки є необхідна оборона, затримання злочинця, правозахисна активність;

провокуючою (демонстрування багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність, тощо);

легковажною (довірливість і наївність неповнолітніх та інших осіб, які неспроможні протистояти нападаючому, створення аварійних ситуацій на шляхах пішоходами й водіями тощо)⁵⁵.

У межах криміногенної ситуації поведінка жертви може бути оцінена як:

негативна, тобто така, що провокує злочин або створює для нього об'єктивно сприятливу ситуацію (форми провокації різні: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образи, виявів неповаги до громадського порядку та загальновизнаних норм моралі);

позитивна, що виражається у протидії злочинцю, виконанні громадського обов'язку тощо;

нейтральна – така, що не сприяла вчиненню злочину⁵⁶.

Відповідно до комплексного підходу, в основу класифікації якого покладено ступінь віктимності, що відображає у найбільш узагальненому вигляді віктимну деформацію особи; професійну віктимність; вікову віктимність; віктимну патологію, можна виокремити декілька типів жертв злочинів:

1) випадкова жертва – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі й бажання;

2) жертва з незначним ступенем ризику – особа, яка живе при нормальних для всіх людей факторах ризику, і віктимність якої зросла непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

3) жертва з підвищеним ступенем ризику – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основних види жертв:

а) жертви необережних злочинів – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж звичайна, віктимність;

б) жертви умисних злочинів, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик (працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зросла внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також дій третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію.

Віктимність може виявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, її зовнішньому вигляді;

4) жертва з дуже високим ступенем ризику – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбещеністю тощо. Висока віктимність – це стан, який тривалий час не зникає і після того, коли особа змінила свою поведінку.

В.П. Коновалова виділяє два основних види віктимності:

- **індивідуальна віктимність** – об'єктивно існуюча в конкретної людини особлива особистісна якість, що виражається в суб'єктивній здатності деяких індивідів у чинність сукупності, що утворилася в них, психологічних властивостей ставати жертвами певного виду злочинів в умовах, коли була реальна й очевидна для повсякденної свідомості можливість уникнути цього;
- **рольова віктимність** як об'єктивно існуюча в даних умовах життєдіяльності характеристика деяких соціальних ролей, що виражається в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від своїх особистісних якостей, піддатися певному виду злочинних зазіхань лише в чинність виконання такої ролі.

На нашу думку, слід виділити чотири основних рівні віктимності: **індивідуальна, видова, групова, масова.**

Розглянемо зміст кожного із цих понять із позицій кримінальної віктимології.

Індивідуальна віктимність – це, на нашу думку, властивість даної людини, обумовлена її соціальними, психологічними або біофізичними якостями (або їх сукупністю), що сприяє в певній життєвій ситуації формуванню умов, за яких виникає можливість заподіяння й шкоди протиправним актом. Інакше кажучи, віктимність конкретного індивіда являє собою потенційну здатність виявитися в ролі жертви злочину унаслідок взаємодії його особистих якостей із зовнішніми факторами.

Структурний аналіз жертв злочину показує, що індивідуальна віктимність у багатьох випадках виявляється вибірково. Помічено, що люди, які володіють різними якостями, як правило, стають жертвами різних злочинів, а люди з однаковими особистісними, соціальними, демографічними й іншими показниками нерідко стають жертвами однакових за видами злочинів. Це дозволяє говорити про наявність видової й групової віктимності.

Видова віктимність виражається у відносній “схильності” окремих людей ставати через низку обставин жертвами певних видів злочинів.

На нашу думку, видова віктимність дозволяє найбільше повно виділити основні типові риси потерпілих від того або іншого виду злочинів, здійснити типологію жертв. Це має велике практичне значення для розробки системи профілактичних мір захисту осіб, схильних через свої індивідуальні властивості та якості з більшою імовірністю, ніж інші громадяни, ставати жертвами конкретних видів злочинів.

Групова віктимність виражається в загальній для окремих категорій людей, що володіють такими соціальними, демографічними, психологічними, біофізичними або іншими якостями, підвищеній здатності за певних умов ставати жертвами злочинів. Наприклад, є професії, які об’єктивно підвищують можливість людей за певних обставин ставати жертвами зазіхань. Так, працівники міліції, касири, інкасатори, охоронці, представники деяких інших професій за родом виконуваної ними роботи нерідко стають жертвами злочинців. Груповою віктимністю володіють особи, які зловживають спиртними напоями або наркотиками.

Можна говорити про групову віктимність окремих категорій населення, які зазнають фізичного, морального або матеріального збитку через свою національну, расову приналежність та з інших соціальних причин. Прикладом групової віктимності на соціальному рівні є особи похилого віку, які через свої особисті якості групової віктимності є більше схильними ставати в певних життєвих ситуаціях жертвами протиправних актів у порівнянні із середньовіковими категоріями населення.

Терміном “масова віктимність” ми визначаємо об’єктивно існуючу реальність певної частини людей через свої суб’єктивні якості зазнавати фізичного, морального й матеріального збитку від злочинних зазіхань. Оскільки підвищена здатність конкретних осіб ставати за деяких обставин жертвами виявляється під час вчинення злочину, то масову віктимність можна визначити як стан і структуру сукупності потер-пілих від злочинів унаслідок їх віктимної схильності.

Віктимна поведінка – це вчинки або дії людини, що так чи інакше провокують заподіяти яку-небудь шкоду. Як правило, таку поведінку людина використовує для того, щоб:

- спровокувати злочинця на вчинення певних дій;
- створити обстановку вигідну для нападу;
- привернути увагу.

В певних ситуаціях людина починає вести себе зухвало, навіть не підозрюючи про те, що сама провокує небезпеку. Характер небезпеки є поняттям абстрактним. Суть в тому, що різні люди сприймають її по-різному: одні починають боятися при появі навіть незначної небезпеки, інші – залишаються спокійними, навіть тоді, коли ситуація стає надзвичайно напруженою і серйозною. Також варто відзначити, що хтось сам шукає небезпеки, а хтось всіляко її уникає. Стандартна поведінка однієї особи може здатися віктимною іншим людям.

Поняття віктимології використовується не тільки в психології, але і в криміналістиці. Основи віктимної поведінки лежать у свідомості. Так чи інакше люди усвідомлюють, що їх модель поведінки суперечить якимось нормам. Також багато людей чітко розуміють і те, що рано чи пізно може статися велика біда.

При прийнятті рішення про віктимну поведінку людина керується аж ніяк не здоровим глуздом і логікою, а швидкоплинними позивами і емоційними спалахами.

Люди можуть свідомо чи несвідомо провокувати злочинця (потенційного злочинця) на вчинення протиправного діяння. Спровокувати можна:

- 1) словами або інтонацією висловлювань;
- 2) жестами, діями, манерами поведінки;
- 3) застосуванням сили.

Віктимна поведінка, яка заснована на інтонації, жестах, діях ділиться на три види:

- дії жертв показують їй невпевненість, переляк, страх і так далі. Злочинець у такій ситуації бачить перед собою легку здобич. Від цього він відчуває себе рішучим і владним;
- дії, які привертають увагу і провокують;
- дії, що підсилюють емоційну напругу, викликають лютю, злість, агресію.

Жертва сипле образами, погрозами.

Віктимна поведінка, пов'язана із застосуванням сили частіше властиво чоловікам, ніж жінкам.

Представники сильної статі часто починають бійки, перемогти в яких у них немає ніяких шансів. Звичайно ж, застосування сили провокує протилежну сторону і спонукає її до дій.

Жінка, яка вдається до фізичної сили, робить дуже ризиковано. Справа в тому, що після нанесення удару вона перестає представлятися в свідомості чоловіка саме представницею протилежної статі, яку не можна бити. Після застосування сили вона буде сприйматися як супротивник.

Важливо зрозуміти, що:

- значна кількість жертв до самого останнього моменту не розуміють те, що дійсно знаходяться у великій небезпеці.
- нормальна на вигляд людина може виявитися небезпечним злочинцем. Зовнішність і поведінка людини часто не розкривають його справжніх намірів;

- унаслідок страху людина губиться і починає погано міркувати. Страх сковує тіло і робить людину беззахисною. Необхідно навчитися його контролювати – цілком можливо, що це одного разу врятує вам життя.

Віктимна поведінка – це те, що потрібно зрозуміти, усвідомити і навчитися контролювати. Проаналізуйте себе – визначитеся з тим, чи правильно чините в небезпечних ситуаціях

Приклади віктимної поведінки

- *Поїздки в машинах з незнайомими людьми, демонстрація гаманця під час купівлі;*
- *Вступ у взаємодію з циганами.*
- *Відмічений зв'язок між входженням в моду "міні" (короткого і надкороткого одягу) і кількістю зґвалтувань, яка різко зростає.*
- *Більшість зґвалтувань - необачна поведінка жертв: розпивання алкоголю з незнайомими людьми, зухвалий одяг, шлях без супроводжуючої в темний час доби.*
- *Крадіжки - необачне поводження з ключами, відкриття дверей незнайомим людям, повідомлення відомостей про відсутність людей у будинку, та ін.*

Спровокувати можна:

- ❖ *словами або інтонацією висловлювань;*
- ❖ *жестами, діями, манерами поведінки;*
- ❖ *застосуванням сили;*

Віктимна поведінка, яка заснована на інтонації, жестах, діях ділиться на три види:

- *дії жертв показують її невпевненість, переляк, страх. Злочинець в такій ситуації бачить перед собою легку здобич. Від цього він відчуває себе рішучим і владним;*
- *дії, які привертають увагу і провокують;*
- *дії, що посилюють емоційну напругу, викликають лютість, злість, агресію. Жертва сипле образами, погрозами.*